

Юрій Васильович Ключівський,
керівник Інформаційно-аналітичної служби Європейсько-Східний діалог,
Прага, Чеська Республіка

Меморіал Терезін в Чеській Республіці

Ключові слова: Чеська Республіка, меморіал, Терезін

Чеське місто-фортеця Терезін, як одне з місць у Європі – нині слугує гарним прикладом меморіалізації, яка покликана зберегти пам'ять про важливі події минулого та виконує роль, що згуртовує сучасників довкола спільного сприйняття трагічного минулого, цього населеного пункту, відомого як - гетто Терезін.

Історія фортеці бере свій початок з 1780 року, коли Йосип II заклав її будівництво у стратегічному місці злиття річок Ельби та Огрже та яка мала служити оборонною спорудою проти пруських вторгнень. Її будівництво тривало 10 років, й у 1790 році була випробувана іригаційна система а сама фортеця була оголошена боездатною. Так з'явилося місто у фортеці й фортеця в місті, як унікальне місто в Європі, де назавжди переплелася історія найвищих злетів людського духу і водночас - нелюдських мук [1].

Так, вже у 1820-ті роки її в'язнем був грецький національний герой Олександр Іпсіланти. Фортеця брала участь у бойових діях під час австро-пруської війни 1866 -1867 років. З кінця XIX століття у фортеці знаходилася в'язниця, яка у роки Першої світової війни використовувалася як табір для військовополонених. У Терезині з 1914 по 1915 роки містилися політичні ув'язнені - галицькі русини. Від туберкульозу тут помер Гаврило Принцип [2].

Свого часу фортеця являла собою вершину фортифікаційного мистецтва й була найсучаснішою фортецею Австрії. Однак стрімкий розвиток військової стратегії призвів до того, що фортеця Терезін так і не була використана у військових цілях, бо пруссаки просто обійшли її стороною. У 1888 році, після укладення перемир'я між Австро-Угорщиною та Німеччиною статус Терезіна як фортеці було скасовано, але її статус гарнізону залишився.

Найтрагічніша сторінка історії міста-фортеці Терезін почала після німецької окупації Чехословаччини, коли нацисти зрозуміли переваги, які їм надала ця фортеця. Вже 10 червня 1940 року в'язницю в Малій фортеці опанувало гестапо та влаштувало там в'язницю для політичних в'язнів [3]. А 24 листопада 1941 року в Головній фортеці було створено єврейське гетто. Окремі заклади функціонували незалежно один від одного, за винятком кількох ситуацій, у яких вони постійно взаємодіяли (в'язнів гетто, які суттєво порушували табірний розпорядок, відправляли до Малої фортеці, де для них створювали умови, такі ж, як у таборах смерті, які діяли на Сході. Натомість, трупи з Малої фортеці перевозили і спалювали в крематорії гетто [4]. Таким чином, як тільки 27 вересня 1941 року Рейнхард Гейдріх був призначений на посаду рейхпротектора, він приступив до інтенсивного й остаточного вирішення єврейського питання на території протекторату Богемія і Моравія.

Саме Терезін виявився вдалим місцем для «збірно-пересильного табору» для єврейського населення, який підходив нацистам з низки причин:

- фортечні вали ускладнювали втечу полонених;
- 11 казарменних корпусів дозволяли розмістити велику кількість людей;
- симетричні, прямі й широкі вулиці дозволяли добре контролювати місто;
- поблизу Терезіна проходила важлива залізниця з Праги що дозволяло транспорту євреїв;
- Терезін лежав на кордоні протекторату з Рейхом а поблизу не було великого міста;
- у Малій фортеці, де діяла гестапівська в'язниця, яка вже мала нацистський гарнізон.

Єдиним недоліком було те, що в Терезині все ще проживало цивільне населення, близько 3500 громадян [5].

Тим не менше, Терезін (німецька назва Терезієнштадт), мав слугувати «показовим» гетто, яке було створено з метою обману громадськості демократичних країн, а також євреїв Східної та Центральної Європи щодо долі, уготованої євреям в окупованих Німеччиною країнах. Гетто слугувало не тільки для жителів Богемії та Моравії, але й для німецьких та австрійських євреїв, які мали заслуги перед Німеччиною (зокрема, були нагороджені бойовими орденами у Першу світову

війну) та євреїв з інших країн Західної Європи. План створення гетто в Терезині було підтримано лідерами єврейської громади Протекторату, які сподівалися полегшити таким чином участь своїх одноплемінників та співвітчизників. Перші тисячі євреїв були відправлені до Терезину вже наприкінці листопада 1941 року. Населення гетто потім швидко збільшувалося за рахунок євреїв з Рейху, Данії, Нідерландів та інших країн; до кінця травня 1942 р. воно становило майже 29 тис. чоловік і досягло піку до вересня того ж року, коли в гетто на площі 115 тис. кв. м було розміщено 53 тис. осіб [6].

Тобто, населення в Терезині змінювалося, практично з кожним транспортом, яких було 63, з яким виїхало 88 135 осіб [7]. Дехто пробув там лише кілька днів і відразу їх повезли далі, на Схід, хтось протримався кілька місяців, хтось рік, дуже мало в'язнів провели тут чотири роки. Протягом чотирьох років у Терезині були інтерновані люди семи національностей: чехи, німці, австрійці, голландці, данці, а наприкінці війни угорці та словаки. Через територію фортеці пройшло близько 140 000 осіб, які були євреями, відповідно до Нюрнберзького трибуналу, з яких майже 35 000 померли безпосередньо в гетто. Наприкінці війни з евакуаційних транспортів і маршів смерті, які переміщували в'язнів зі Сходу у злиденному стані прибуло 15 тисяч людей різних національностей. Вони принесли з собою епідемію плямистого тифу, через що вже після закінчення всіх боїв в Терезині, до кінця травня 1945 року ще загинули близько 1500 осіб, у тому числі російські та чеські медики [8].

Загалом через гетто Терезін пройшло близько 155 000 осіб, з яких 118 000 не пережили Другу світову війну. Визволення Терезина та звільнення в'язнів відбулось 1 травня 1945 а управління табором було передано Червоному Хресту а 8 травня 1945 року туди прибули перші радянські війська [9].

Після закінчення Другої світової війни Терезін став місцем паломництва не лише для громадян тодішньої Чехословаччини але й для сотень тисяч людей з різних країн, насамперед – Європи, які щороку приїжджають до колишнього гетто, щоб вшанувати пам'ять жертв нацистської доби. Щороку, в колишній фортеці відбувається Терезинська тризна - пам'ятний захід, який проводиться в третю неділю травня на Національному цвинтарі в Терезині, з метою вшанування пам'яті жертв нацистських переслідувань під час Другої світової війни. На площі перед Малою фортецею побудовано Національне кладовище Терезін, де поховані тіла жертв терезинського гетто, в'язниці гестапо та концтабору Літомержице. У 1947 році було засновано Меморіал Терезін (відомий як Меморіал національних страждань), в якому зберігаються та вшановуються пам'ять жертв нацистського насильства [10].

В період, між 1945 та 1948 роками, в районі Малої фортеці також знаходився табір для інтернованих, який спочатку використовувався для збору військовополонених, а пізніше, для німецького населення, призначеного для вивезення з Чехословаччини. На початку 1948 року розпочинається реконструкція будівлі колишніх казарм у Малій фортеці (сьогодні - Музей Малої фортеці). Передбачалося зберегти весь простір у первісному стані. Експонати мали бути розміщені в головній будівлі музею, а також у збірних камерах. Музей гноблення було урочисто відкрито 11 червня 1949 року. Постійну експозицію музею створив Військово-історичний інститут. Іншої професійної діяльності в Меморіалі не відбувалося [11].

Меморіал Терезін - єдина установа такого роду в Чеській Республіці, основна місія якої - вшанувати пам'ять жертв нацистських політичних і расових переслідувань під час окупації чеських земель у Другій світовій війні, сприяти музейній, дослідницькій та освітній діяльності, а також - справі по догляду за пам'ятними місцями, пов'язаними зі стражданнями та смертю десятків тисяч жертв насильства [12].

6 травня 2022 року виповнилось 75 років з часу заснування Терезинського меморіалу. З цієї нагоди відбулася святкова зустріч нинішніх та колишніх працівників Меморіалу та поважних гостей. Учасники зустрічі могли ознайомитись з двома виставками, які були підготовлені до цієї дати. Це виставка «Меморіал Терезін у змінах часу 1989-2022 роки» та «Поповнення колекцій Меморіалу Терезін 2017-2021 роки». Важливо розуміти, що адміністрація Меморіалу Терезін, практично на кожен ювілей від дня його створення - видає офіційні бюлетені, в яких приводить нові документи та артефакти тих часів а також мемуари і спогади жертв та родичів терезинського гетто. Так було й на 60-ти річчя, так було й на 70-ти річчя.

При цьому, фонди Меморіалу постійно поповнюються новими фондами. Так, станом на 31 грудня 2010 року фонд Відділу колекцій налічував 12 316 інвентарних номерів [13]. Більшість

предметів колекції зберігається в Малій фортеці а конкретно - в будівлі Музею Малої фортеці, а твори мистецтва та ноти, написані композиторами, ув'язненими в Терезинському гетто, зберігаються в колишніх магдебурзьких казармах у Терезіні.

З квітня 2021 року розпочав свою діяльність центр цифровізації Меморіалу Терезін. Всього в рамках трирічного проекту, фінансованого за рахунок гранту Claims Conference, було створено 144 588 сканів предметів колекції, з яких 128 260 - двовимірні скани та 16 328 - тривимірні скани предметів. Відскановані елементи, не захищені авторським правом, були призначені окремим записам у базі даних. Тепер дослідники мають можливість переглянути результати роботи в новоствореній базі даних меморіальної колекції Терезін. При цьому, оцифрування предметів колекції триває й по-сьогодні [14].

Ну й насамкінець, питання кошторису цього Меморіалу, який фінансується Міністерством культури з Державного бюджету Чеської республіки. Так, за 6 місяців 2024 року доходи склали більше 63 мільйонів чеських крон а витрати – майже 57 мільйонів. Відповідно за увесь 2023 рік, Меморіал Терезін господарював з більше, як 133 мільйонами доходів та витрат, що є еквівалентом більше 200 мільйонів гривень [15]. Однак, з урахуванням розміру Меморіалу та об'ємів робіт, для утримання пам'ятки в належному стані, такі суми не є великими. Це ж стосується й квитків для відвідання Меморіалу, які є чи не найбільшими в цій країні. Так, вхідний квиток, який діє 4 дні та дає право на відвідання Малої фортеці а також - об'єктів колишнього гетто, складає: для дорослих - 310 чеських крон, для дітей (10-18 років), студентів (ISIC до 26 років) та викладачів а також - пенсіонерів (65+) - 240 крон а от сімейний вхід (максимум 2 дорослих та 3 дітей) - 630 крон [16].

Тим не менше, за 75 років існування Меморіалу Терезін, його відвідали мільйони осіб.

Список використаних джерел

- [1] Чеський Терезін – місто нестихаючого Реквієму., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1824279.html>
- [2] Терезин., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ru.ruwiki.ru/wiki/Терезин>
- [3] Novak, Václav. Terezín. Praha: Naše vojsko, 1979. S. 5.
- [4] Lagus, Karel; Polák, Josef. Město za mřížemi. Praha: Naše vojsko, 1964.
- [5] Lagus, Polák. Město za mřížemi. Praha: Naše vojsko, 1964, s. 63-64.
- [6] Терезин., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/14092/>
- [7] Seznam transportů z Terezína (řazeno podle data odjezdu), [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://katalog.terezinstudies.cz/cz2/ITI/database/tr_out_date
- [8] Blodig Vojtěch, Krejča Otomar, Krejčová Helena, Munk Jan, Lhotka Petr, Pavlát, Leo: Téma: HOLOCAUST, Informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách, nakl. Tauris, 2005., s. 36
- [9] Chládková, Ludmila. Terezínské ghetto. Praha: V ráji, 2005. 54 s. ISBN 80-86758-18-4. S. 52–53. Dále jen Chládková 2005.
- [10] Památník Terezín., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://cs.wikipedia.org/wiki/Památník_Terezín
- [11] 75. výročí založení Památníku Terezín a výstavy Památník Terezín v proměnách času 1989 - 2022 a Přírůstky do sbírek Památníku Terezín z let 2017 – 2021., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/75-vyroci-zalozeni-pamatniku-terezin-a-vystavy-pamatnik-terezin-v-promenach-casu-1989-2022-a-prirustky-do-sbirek-pamatniku-terezin-z-let-2017-2021/>
- [12] Support us and become a donor to help preserving the memory of the victims of racial and political persecution during the nazi occupation., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.pamatnik-terezin.cz/donate>
- [13], [14] Collections.Introduction., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.pamatnik-terezin.cz/collections#toc_1
- [15] Památník Terezín., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://monitor.statnipokladna.cz/ucetni-jednotka/00177288/prehled?obdobi=2406&rad=t>
- [16] Vstupné., [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.pamatnik-terezin.cz/vstupne>